

IDENTITATE ȘI ALTERITATE ÎN SATELE ROMÂNEȘTI DIN DREAPTA TISEI: UN CONTEXT ETNO-CULTURAL ECLECTIC

Camelia BURGHELE*

IDENTITY AND ALTERITY: A MULTICULTURAL CONTEXT

Abstract

The Romanian villages of Trans-Carpathia are radically different from the rest of the (Ukrainian, Slovak, Hungarian) villages because of the villagers' wellbeing. This is a vital argument in outlining an identity profile for the Romanians, obtained by comparison to the other ethnicities within the same geographical area and social status. Based onto this remark we are looking to accomplish a collective study on dynamic identity/alterity mechanisms: how do Romanians perceive themselves concerning their social and material status and how the other ethnicities perceive them – of which the majority of Ukrainians are the most important, and weather this gives them a special status.

Socially and culturally, Romanians in Trans-Carpathia build a well-defined identity within the ever tougher Ukrainian and/or Russian globalization – a Slavic one – while focusing onto some historical cultural landmarks.

A very important identity element is found within the title Romanians across Tisa use for themselves: though they were never a part of the „Great Romania”, the Romanians here proudly call themselves „Little Romania”.

Key words: border identity, identity construction, globalization, social status, cultural landmarks.

Climatul multicultural al Maramureșului istoric a făcut obiectul unor ample discuții, în medii științifice, academice, politice sau culturale. Vasile Marina, rectorul Universității din Ujgorod (acolo unde, din doi în doi ani, planul de învățământ prevede și câteva locuri pentru studenții români, pentru a putea studia în limba maternă) discută, într-o intervenție, climatul multiethnic al Ucrainei, în care românii se identifică și se diferențiază net față de celelalte etnii: «asupra proceselor etnice din regiunea Transcarpatia au influențat și continuă să influențeze o sumedenie de factori de ordin socio-politic și ideologic. După dobândirea independenței Ucrainei (1991) politica interetnică a suferit schimbări radicale. Ele sunt legate de condițiile generale care domină în perioada de tranziție posttotalitară, în special formarea pluralismului în spectrul vieții politice; dezvoltarea economiei de piață; de factori psihologici: schimbarea sistemului de valori legate de autoconștiința națională și religioasă; crearea de priorități etnoculturale; condiționarea din partea minorităților naționale a anumitor cerințe de ordin socio-politic; autoorganizarea acestora în societăți național - culturale și formarea liderilor etnici; în sfârșit, factori de ordin demografic, migrativi și emigrativi, caracteristici pentru toate țările postcomuniste»¹.

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Email: cameliaburghele@yahoo.com.

¹ Vasile Marina, *Minoritățile naționale din Transcarpatia: actualitate, tendințe și perspective*, în Hans Gehl, Violet Ciubotă (coordonatori), *Cultura materială și spirituală din Bazinul Tisei Superioare. Influența populației*

Condițiile de locuire nu au fost întotdeauna cele mai prielnice pentru români: „arealul locuit de populația românească din Transcarpatia s-a schimbat de nenumărate ori, ajungând ca la 1919 în Maramureșul din dreapta Tisei să mai rămână doar 13.000 de români, care locuiau în satele Apșa de Jos, Apșa de Mijloc, Biserica Albă și Slatina. Spre deosebire de alte etnii, românii au cunoscut o dinamică stabilă de creștere, atât sub aspect cantitativ, cât și calitativ”, ni se mai spune; urmează date statistice, din 1959 până în 2001, care demonstrează această aserțiune².

Și Vasile Marina se raportează la aceleași date statistice pentru „desenarea” hărții de locuire a românilor, la fel ca toți observatorii subiectului: populația românească locuiește compact în două raioane, Teceu și Rahău (21.298 respectiv 10.514 români), și doar câțiva în raionul Perecin (87), Raionul Mukacevo (43), raionul Hust (8), orașul Ujgorod (88)³.

Datele statistice exacte, publice, sunt următoarele: majoritatea din cei 32.152 etnici români din Transcarpatia (sau 2,6 % din populația regiunii) trăiesc compact între Tisa și Carpații ucraineni, la granița cu România. Etnicii români trăiesc în principal în raioanele Teaciv – 21,3 mii persoane (12,4% din populația raionului, față de 11,7 % în 1989) și Rahiv – 10,5 mii persoane (11,6% din populația raionului, față de 11,2% în 1989). Aproximativ 300 de etnici români există în alte raioane din regiunea Transcarpatia. Cele două raioane reprezintă un areal românesc compact din Ucraina și constituie populația majoritară absolută în 13 localități.

În regiunea Transcarpatia mai conviețuiește o minoritate românească de 300 - 400 de *volohi* în 11 localități din raioanele Perecin, Muncacevo, Velichii Brezunii, Svaleava și Ujgorod, care nu au fost înregistrați ca minoritate la recensământul din 2001, ci ca ucraineni.

Mai notăm faptul că Slatina este cea mai mare localitate cu populație românească din Transcarpatia (aproximativ 9000 de locuitori, dintre care 6700 - români). Următoarea, ca mărime, este Apșa de Jos, din care s-au desprins Strâmtura, Peri, Topcino.

Interesantă și foarte utilă este observația referitoare la identitatea românilor: „în contrast cu *moldovenii*, ba chiar și cu alte etnii, românii din regiune se deosebesc esențial prin bunăstarea materială și printr-o conștiință națională bine definită. La categoria limbii materne din cei 32.152 de români, 31.846 de persoane vorbesc româna, 163 ucrainiana, 42 rusa, 22 maghiara, 14 moldovenească și 60 alte limbi. O asemenea conștiință națională din acest punct de vedere nu o realizează nici un grup etnic din regiune⁴.

Mai mult, în condițiile sociale actuale și ale pieței muncii, afectate masiv de globalizare, „muncile sezoniere au produs o schimbare bruscă în viața economică și psihologică. Satele românești din Transcarpatia se deosebesc radical de restul localităților (ucrainiene, slovace, maghiare) prin bogăția materială, exprimată prin construcția de locuințe și procurarea altor obiecte de valoare⁵. Acesta este un argument extrem de important în creionarea unui profil identitar al românilor, obținut prin comparații pertinente cu celelalte etnii din același areal geografic și grup social. Pe această observație va trebui demarat un studiu de imagologie colectivă, clădit pe mecanismele dinamice de identitate / alteritate: cum se văd românii pe ei înșiși pornind de la starea lor socială și materială și cum îi văd celelalte grupuri etnice, și, mai ales, grupul majoritar de ucrainieni și, de asemenea, dacă acest fapt le conferă un statut aparte.

Potrivit informațiilor oficiale, în anul 2009, în cele șase comune românești din Transcarpatia funcționau 13 școli, 6 biserici ortodoxe, 4 biserici greco - catolice, 5 asociații culturale, două publicații periodice („Apșa” și „Maramureșenii”) și un muzeu de istorie și etnografie, cu denumirea „Dacia Liberă” (la Apșa de Jos).

Existau o secție română la Radio Ucraina Internațional și o redacție română la Televiziunea din Ujgorod, astfel încât în ambele instituții se realizează și câteva emisiuni în limba română dar care, din păcate, nu pot concura cu emisiunile de divertisment sau cu cele de impact mediatic maxim ale entităților media ucrainiene sau rusești.

germane asupra culturii celorlalte etnii din regiune, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare - Tubingen, 2003, p. 129

² Vasile Marina, *op. cit.*, p. 134

³ Vasile Marina, *op. cit.*, p. 134 - 135

⁴ Vasile Marina, *op. cit.*, p. 135

⁵ Vasile Marina, *op. cit.*, p. 135

Prin intermediul asociațiilor culturale românești, se organizează în fiecare an câteva manifestări culturale internaționale, cu participări din România, Moldova și Ucraina, precum și un festival etnofolcloric local și se editează câteva cărți în limba română.

Dincolo de bogăția și diversitatea etnică, regiunea Transcarpatia este marcată și de numărul mare de confesiuni, direcții, curente religioase. Le enumerăm, așa cum sunt redată de datele statistice recente: 1. Biserica ortodoxă ucraineană (Patriarhatul Moscovit). 2. Biserica ortodoxă (Patriarhatul Kievean). 3. Biserica autocefală ortodoxă ucraineană. 4. Biserica ortodoxă rusă. 5. Biserica greco-catolică Transcarpatică. 6. Biserica romano-catolică Transcarpatică. 7. Biserica reformată Transcarpatică. 8. Biserica adventiștilor zilei a șaptea. 9. Biserica creștinilor zilei a șaptea de sâmbătă. 10. Biserica adventiștilor-reformiști. 11. Biserica creștinilor evanghelici baptiști. 12. Uniunea bisericilor creștine libere a credinței evanghelice din Ucraina. 13. Biserica metodică. 14. Uniunea evangheliștilor din Ucraina. 15. Uniunea creștinilor evangheliști (sâmbătari). 16. Martorii lui Iehova. 17. Biserica Noilor apostoli. 18. Biserica „Dumnezeului Viu”. 19. Biserica „Credinței Vii”. 20. Biserica „Culegerilor Noului Testament”. 21. Biserica lui Isus Cristos a ultimilor zile (marmoni). 22. Iudaism. 23. Crișnaiți. 24. Budiști. 25. Musulmani.

Revenind la mecanismele de construire ale identității și alterității și focalizând în mod special pe secvențe ce țin de cultura și civilizația locală, trebuie spus, sintetic, că, în zona socio-culturalului, românii din Transcarpatia își construiesc o identitate bine definită în contextul tot mai aprig al unei globalizări ucrainiene și/sau rusești, dar, oricum, slave, focusându-se pe câteva repere istorico-culturale clare, exponențiale:

- voievodul Bogdan, care a fondat Moldova pornind de aici, din Carpații de dincolo de Tisa;
- Mucacevo, locul unde a luat naștere prima episcopie ortodoxă românească din Transilvania;
- mănăstirea Peri, unde a fost editată (copiată) pentru prima dată Sfânta Scriptură în limba română;
- academicianul Ioan Mihalyi de Apșa, editorul „Diplomelor Maramureșene”
- academicianul, cercetătorul și profesorul de folclor Mihai Pop

La fel ca în cazul tuturor comunităților multi-etnice, mecanismele de construire a identității se pun în mișcare și prin apelul la alteritate: așa cum spuneam anterior, localitățile românești din această zonă sunt cele mai arătoase din Transcarpatia, iar românii sunt cunoscuți ca fiind cei mai gospodari și întreprinzători din regiune, fapt care se poate vedea cel mai ușor la nivelul caselor imense pe care și le construiesc.

Tot ca un element identitar asupra căruia vom mai reveni este titulatura pe care românii de dincolo de Tisa și-o revendică: deși nu au făcut parte niciodată din România Mare, românii de aici se numesc, cu mândrie, „România Mică”. Exemple potrivite sunt volumele semnate de Ion Mihai Botoș⁶, care se intitulează, sugestiv: *„România Mică” și Marea Unire. 90 de ani de la Marea Unire (1918 – 2008)* sau *„România mică” văzută de acasă*.

Mai enumerăm, în acest punct al discuției, câteva elemente care pot constitui puncte de plecare pentru analize vaste în care să se reflecte mecanismele de construire a identității românilor ucrainieni:

a. Mineritul se practica mai ales în jurul vechilor mine de sare de la Slatina: toți bărbații lucrau în extracția sării; prima mină a fost deschisă în 1776 (după ce extracția sării a fost practică în zonă încă din antichitate) și era considerată, pe vremea URSS, o mare realizare a comunismului, mândria locului. Acum galeriile salinei sunt inundate și formează stațiunea «Lacurile Sărate» (Selionii Ozero), considerată o atractivă locație balneoclimaterică datorită apei cu un grad ridicat de sare, cu efecte terapeutice mai ales în afecțiuni respiratorii.

⁶ cunoscut intelectual maramureșean, născut în 1961 la Apșa de Jos, raionul Teceu, regiunea Transcarpatia (unde și locuiește), cu studii superioare făcute la Lvov (Institutul de Medicină), președintele Uniunii Regionale din Transcarpatia „Dacia”, deputat în Consiliul Regional Transcarpatia în perioada 2006 – 2010 din partea Partidului Regiunilor, pasionat de istoria locală, fondatorul unui muzeu etnografic local și autor al mai multor lucrări de istorie locală

b. Migrația forței de muncă în contextul globalizării și standardizării economice își pune amprenta tot mai mult pe viața cotidiană în satele românești din Ucraina: majoritatea tinerilor lucrează în Rusia, Belarus, Spania sau Portugalia, în construcții.

c. Casele românilor din Transcarpatia au cel puțin un etaj, sunt imense și instituie o arhitectură ultramodernă, poate uneori de un gust îndoielnic, dar cu efecte categorice în imaginarul colectiv, reflectat în statutul social imediat.

d. Producțiile folclorice locale sunt adunate, de cele mai multe ori, de intelectualii satelor și publicate în ziarele locale de limba română, iar piesele etnografice adunate de la bătrânii satelor sunt etalate în camere - muzeu care fac mândria proprietarilor aproape în fiecare sat românesc din Transcarpatia. Se găsesc în mod special piese de port popular, dar și unelte, utilaje agricole, obiecte de uz casnic.

e. Orice discuție pe teme de religie își are punctul de emergență în Muncacevo, locul înființării primei episcopii ortodoxe din Ardeal (regiunea Tisei Superioare); abia prin înființarea Episcopiei greco-catolice de la Gherla, în 1856, maramureșenii au putut trece la catolicism, unii dintre ei.

f. Pauperizarea satelor și distanțele geografice mari față de clădirea bisericii, alături de o politică de prozelitism extrem de agresivă susținută de cultele neoprotestante, au condus la o masivă migrare a populației locale către acestea, în detrimentul religiei strămoșești, mai ales după o anume răsplătă materială sau alte tipuri de favoruri; urmarea a fost îndepărtarea implicită și de tradițiile românești, centrate, într-o mare măsură, pe raportarea la sacru, proprie creștinismului.

g. O constatare alarmantă, dar verificată deja, este aceea a dispariției, în mare măsură, a cununiei religioase la tinerii români care se căsătoresc, datorită trecerii la neoprotestantism. Odată cu modificarea poziției față de acest eveniment al vieții de familie, cu conotații atât de vaste în cultura tradițională românească, toate tradițiile aferente sunt trecute în derizoriu, chiar de către bătrânii satului (avem mărturii în acest sens).

O altă constatare, ce ține tot de raporturile identității cu alteritatea și a minorității cu majoritatea dominantă, este aceea că școala românească cea mai profitabilă este... cea în limba ucrainiană. Deși în centrele românești din Transcarpatia funcționează și școli românești, este vizibilă o tendință de ucrainizare a acestor școli românești; dovada imbatabilă a acestei tendințe este faptul că în anul 2009 a fost emis un ordin al ministrului învățământului din Ucraina care instituie obligativitatea studiului obiectelor de bază în limba ucrainiană, fapt care i-a făcut pe românii de aici să remarce că acest lucru nu s-a întâmplat nici în sistemul totalitar sovietic. Pe de altă parte, mulți români cu care am intrat în contact au recunoscut că, din punct de vedere pragmatic, este cel mai profitabil să îți trimiti copiii la o școală ucrainiană, pentru că în acest fel șansele pentru găsirea unui loc de muncă cresc simțitor și, odată cu acestea, se realizează o integrare comunitară ce poate aduce românilor beneficii materiale și sociale imediate.

Găsim aceeași situație și la românii din cealaltă parte a Ucrainei, în regiunea Cernăuților: «Sunt destul de frecvente cazurile când, în unele familii de «intelectuali moldoveni», în casă se vorbește cu părinții în limba maternă, iar cu copiii în limba rusă, iar în ultimul timp, și în ucrainiană. Recent, în cadrul unei cercetări de teren, la întrebarea *Care este cauza pentru care copilul din clasa românească de liceu va fi transferat într-o școală ucrainiană din oraș*, am primit două argumente ale mamei: 1. scăderea, în ultimi ani, a nivelului de cunoștințe și 2. dorința de a obișnui copilul cu predarea în limba ucrainiană pentru a-și continua studiile într-o instituție de învățământ din Ucraina. Inexistența posibilității de a studia la Cernăuți, în învățământul superior, în limba maternă, la specialitățile tehnice, economice etc. va menține această tendință⁷.

Desigur, rolul cel mai important în păstrarea identității naționale și etnice și mai ales a tradițiilor românești le au cei mai de seamă oameni ai satului: învățătorul și preotul, prin cele două instituții respectate în orice comunitate: școala și biserica. Ideea este remarcabil sintetizată de Ion Popescu, o personalitate foarte respectată de românii din Ucraina și

⁷ Ion Popescu, *Cuvânt înainte: să se știe cine-am fost...*, în Ion Popescu, Constantin Ungureanu, *Românii din Ucraina între trecut și viitor*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 61

nu numai⁸: „O minoritate poate supraviețui, din punct de vedere etno - lingvistic, chiar și în absența unei mișcări național - culturale instituționalizate, în mod oficial printr-o organizație reprezentativă de tip ONG. Principalul este ca etnoenergia internă, bazată pe credința tradițională, obiceiurile strămoșești și memoria istorică, să întrețină la nivelul cuvenit sentimentul național, cel puțin în sânul familiei și la nivelul comunității locale. Acest lucru poate fi realizat mai ales prin intermediul celor două instituții educațional - spirituale: școala (sistemul educațional) și biserica (sistemul moral - spiritual), care funcționează în limba maternă. Și aici rolul principal îi revine profesorului și preotului”⁹.

Ideea este reluată și accentuată în același context: «Cei care se consideră români luptă pentru ca în școala și biserica din sat se se mențină limba română și aceste atitudini și mentalități au rădăcini adânci (în vremea când școala era în tinda bisercii și limba de instruire era limba satului, adică limba maternă) încă din perioada Imperiului austro-ungar, când înaintașii noștri au început lupta de rezistență și renaștere național - culturală»¹⁰.

Cele mai recente date despre eforturile românilor ucrainieni de a-și păstra identitatea le avem de la Ion M. Botoș din Apșa de Jos, remarcabil om de cultură; după ce spune răspicat: „În dreapta Tisei au rămas cele mai mari comune românești ale Maramureșului, în care de mii de ani se vorbea, se gândea românește, măcar că satele din dreapta Tisei niciodată nu au fost în componența României”¹¹ și prezintă datele statistice ale recensământului din 2001, domnia sa aduce la zi, în paginile următoare, istoria satelor maramureșene din Ucraina.

Primul semn de întrebare ridicat de Ion M. Botoș este chiar asupra veridicității datelor de la recensământul din 2001, efectuat de administrația ucrainiană de la Kiev: „În regiunea Transcarpatia locuiesc în jur de 45 de mii de români, dar, din diferite cauze, în satele ucrainiene n-au fost înregistrați ca români. Recensământul din 2001 nu ne dă o informație concretă despre populația românească pe raioane. Deci, nu se poate afla numărul românilor în fiecare localitate aparte. De exemplu, în localitatea vecină cu Apșa de Jos, Grușevo (Peri), locuiesc zeci de familii românești, neamuri de-ale noastre, dar nu sunt considerați români, ceea ce nu se poate explica! Ei afirmă că sunt români!”¹².

Urmează informații referitoare la populație (defalcată pe genuri și localități), învățământ, sănătate, cultură, religie, fond funciar, agricultură, întreprinderi mici, asociații social-culturale, presă, primari români, deputați români aleși în cele două raioane cu populație română – Teacevo și Rahovo – și în Rada regională Transcarpatia.

Ion Botoș nu se teme să vorbească, în continuare, de izolarea minoritară promovată de administrația comunistă ucrainiană: „În primii ani de sovietizare, românii erau îndepărtați chiar și din armata sovietică, abia în anii 60 au început să fie mobilizați în armată. Cum nu s-au stăruit comuniștii să dizolve românii! dar nu s-a primit nimic la românii din Transcarpatia și în pașapoarte naționalitatea era tot română, măcar că au încercat să o schimbe. În lagăre au fost deportați, în închisori aruncați, dar au rezistat, au rezistat că au fost iubitori de neam, nu s-au vândut nici pentru posturi, nici pentru bani și dacă s-au aflat și de aceia, timpul repede i-a așezat la locul cuvenit”¹³.

Cu regrete, se arată cum, după declararea independenței Ucrainei, în 1991, situația politică și administrativă locală, în loc să se schimbe în bine, s-a schimbat în mai rău: „ne amintim că în perioada comunistă am avut posibilitatea să avem deputați în sovietul regional și chiar în sovietul suprem al Ucrainei, măcar că totdeauna erau aleși oamenii sistemului, dar erau români, erau ai noștri și printre ei mulți nu și-au pierdut fața față de neam. Dacă în sistemul sovietic alegerile erau un joc politic bine gândit, atunci, după declarația Ucrainei independente, alegerile au devenit un joc brutal, în care toate structurile de stat erau implicate.

⁸ Ion Popescu este președintele Comunității Românești din Ucraina, doctor în filozofie, specialist în drept și singurul deputat român în Parlamentul Ucrainei (între 1994 - 2002)

⁹ Ion Popescu, *Cuvânt înainte: să se știe cine-am fost...*, în Ion Popescu, Constantin Ungureanu, *Românii din Ucraina între trecut și viitor*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 13

¹⁰ Ion Popescu, *op. cit.*, p. 61

¹¹ Ion M. Botoș, *„România mică” văzută de acasă*, Editura Bibliotecii Județene Petre Dulfu, Baia Mare, 2011, p. 13

¹² Ion M. Botoș, *op. cit.*, p. 30

¹³ Ion M. Botoș, *op. cit.*, p. 81

Falsificarea a devenit normă, totul se făcea la comandă (...). Așa era sistemul politic și cu atât mai mult că minoritățile totdeauna trebuiau să se împace – minoritățile nu pot fi în opoziție față de stat și chiar prin diferite partide politice. Dar în procesele democratice nu trebuie să stăm la o parte și să slujim pe cineva, noi totdeauna trebuie să rămânem minoritate și să fim uniți în păstrarea neamului și a românismului, să nu ne agățăm în hotărârea ambițiilor dar să fim uniți în hotărârea problemelor noastre pe care le avem noi românii ca minoritate în societate”¹⁴. Am redat acest citat, chiar dacă poate prea lung, pentru considerațiile pe care autorul – un cunoscător din interior al problemelor minorității românești din Transcarpatia – le face asupra poziției minorității față de majoritate, precum și pentru îndemnul la unitate și păstrarea identității, adresate comunității românești.

Alegerile din 2004 ar fi trebuit să fie libere și independente, dată fiind democrația despre care se spunea în Occident că domnește în Ucraina. Fără a intra în detalii – starea politică a națiunii ucrainiene nu face obiectul cercetării noastre, ci doar efectele sale asupra minorității române – și, deci, fără a discuta rezultatul alegerilor, redăm manifestul bine sintetizat de același Ion Botoș, care vorbește de la sine despre relațiile politice și administrative ale minorității române transcarpatice cu administrația ucrainiană de la Kiev: „*Ce așteaptă românii din dreapta Tisei în urma schimbărilor politice din Ucraina, în urma alegerilor din 2004.*

1. Să nu fie neglijate minoritățile
2. Să nu pierdem ceea ce am avut pe vremea comuniștilor: deputați raionali, deputați regionali, deputați în Rada Supremă. Statul ucrainian ar trebui să se gândească în privința minorităților, românii de ani la rând cer *cotă* la alegeri, atât pentru regiune, cât și pentru Rada Supremă. Noi strigăm, iar ei nu ne aud, tind să ne dizolve în procesele politice
3. Să fie deschis podul Slatina – Sighet, că dacă noi tindem în Europa, atunci trebuie să construim podurile de legături între țări
4. Să se oprească ucrainizarea școlilor românești
5. Românii așteaptă noi facultăți cu predare în limba română
6. Asociațiile social-culturale ale românilor din Transcarpatia să fie susținute de stat măcar la petrecerea unor evenimente culturale
7. Ziarele românești să fie finanțate de stat, măcar o parte”¹⁵.

Doi ani mai târziu, în urma alegerilor din 2006, românii (și cei din Transcarpatia, și cei din regiunea Cernăuți) au câștigat un loc în Rada Supremă a Ucrainei și trei locuri de deputați în Rada regională Transcarpatia (printre care și Ion M. Botoș, autorul cărții din care am citat).

BIBLIOGRAFIE / LITERATURE:

Vasile Marina, *Minoritățile naționale din Transcarpatia: actualitate, tendințe și perspective*, în Hans Gehl, Viorel Ciubotă (coordonatori), *Cultura materială și spirituală din Bazinul Tisei Superioare. Influența populației germane asupra culturii celorlaltor etnii din regiune*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare - Tübingen, 2003

Ion Popescu, *Cuvânt înainte: să se știe cine-am fost...*, în Ion Popescu, Constantin Ungureanu, *Românii din Ucraina între trecut și viitor*, Editura Primus, Oradea

Ion M. Botoș, „*România mică*” *văzută de acasă*, Editura Bibliotecii Județene Petre Dulfu, Baia Mare, 2011

¹⁴ Ion M. Botoș, *op. cit.*, p. 84

¹⁵ Ion M. Botoș, *op. cit.*, p. 92